6. TÜRK DİLİNDE DOLAYLI ANLATIM VE DOLAYSIZ ANLATIMIN BAZI SORUNLARI HAKKINDA - Maral AĞAYEVA[32]

Anlatım sürecinde konuşan, müellif ve ya nakleten yalnız kendi sözlerini adresata iletmiyor. O, başkasına mahsus olan anlatımı da iletmek zorunlukta kalıyor. Anlatımın şahısa mahsus olması bir neden olarak ayrılma imkanı sağlıyor. Anlatım süreci bir fert tarafından hayata geçiyor. Bu halda haman şahıs oluşan anlatımın müellifi, onu nakl eden, aynı zamanda başkasına ait anlatım hakta bilgi veren, başkasına ait olan anlatımı net olarak canlandıran ve konuşan göreve sahiptir. Konuşanın anlatımında ve ya müellif nakletmesinde onun kendinin ve başka şahısın ifadelerinin, fikirlerinin dahil edilmesi gibi sintaktik keçitler yer alıyor. Konuşanın ve ya nakleten müellifin anlatımına dahil edilmiş başkasına ait ifadeler ve fikirler özge (yad) anlatım gibi ifade olunuyor.

Özge(yad) anlatımın verilmesi uslupları, onun çeşitli biçimleri önceki yüzyılın ikinci yarısında araştırmacıların dikkatını daha çok çekmeye başlamıştır. Problem ayrı ayrı diller üzerinde çeşitli yönlerde araştırılsa da, bir çok teori ve pratik alanda ayrıntılı tam çözülmemiştir. Azerbaycan dil biliminde de, özge(yad) anlatımın verilme usulları hakta genel bilgilere ulaşmak ve öğretim karakterli bir çok araştırmalar yapılıyor.

Müellifin özge(yad) anlatımın verme usullarina bağimli olması, bu anlatımın çeşitli biçimleri olduğu kanaatını vermiştir. Bu konuyu ilk olarak araştıran dilbilimciler farklı kavramlardan yola çıkmışlar. Bir çok araştırmaların sonucundan malum oluyor ki Azerbaycan ve diger türk dillerinde özge (yad) anlatımın iki esas verilme usulu vardır:

dolaylı anlatım;

dolaysız anlatım.

Özge(yad) anlatım yalnız başkasının konuştuğu ve yazdığı sözler deyil, hemde onun söyleye bileceyi, düşündüyü, gönlünden geçtiyi söz ve ifadeler oluyor.

Dolaysız anlatım aşağıdakı alametleri ile farklanıyor:

başkasının yargısını olduğu gibi yansıtıyor.

Müellifin sözleriyle ifade ediliyor.

32 Azerbaycan Devlet Pedogojik Üniversitesi, Öğretmen, Bakü/AZERBAYCAN.

Müellifin sözleri ve dolaysiz anlatım mana ve aheng bakımından bir biriyle bağlı olan özgür bölümlerden oluşan sintaktik yapı oluşturuyor.

Azerbaycan türkcesinde "vasitesiz nıtk" terimi gibi kabul edilen ve modern türk dilinde "dolaysız anlatım"olarak değerlendirilen bu terim, çeşitli dillerde farklı term olarak ifade ediliyor. Örneğin, alm. Oratio recta, Direkte rede; fr. Discours direct, ing. Direct speech.

"Bir sözün dolayı anlatımda olduğu gibi herhangi değişikliğe uğratılmadan, süylendiği gibi verilmesi."Biliyormusun" dedi, "karşı tarafta bir daire boşalmış, bu sabah kiralık levhası gördüm, eğer hala evden çıkmayı arzu ediyorsan gidip bakabiliriz. Eğer yazarlığa devam edeceksen, ev işlerini yapan bir kadın olması lazımdır", dedi. Bize şunları anlattı:"vereceyiniz kararlarda cok etraflı düşünmelisiniz" (1,71).

Dolaysız anlatım olan cümlelerde müellif anlatımı çeşitli biçimde oluyor. Çoku zaman gramere - dilbilgisi yapıısna göre müellif anlatımı çift terkipli cümle, bazen ise tek terkipli cümle şeklinde ifade olunuyor.

Dolaysız anlatımdan farklı olarak dolaylı anlatım değiştirilmiş anlatım kabul ediliyor.

Konuşma tarzının müellif tarafından ne kadar değiştirilmesi ve ya değiştirilmemesinin önemi yoktur. Okucu anlatımın verilme biçimine göre onu değiştirilmiş anlatım olarak kabul ediyor. Dolaylı anlatımın iki esas özelliyi vardır:

Bir şahısın anlatımını başka kişi veriyor;

Anlatım, anlatan şahısın anlatma tarzına bağlı oluyor. Yani, konuşan dolaysız anlatıma kendi katkısını yapıyor- müdahale ediyor.

Dolaysiz anlatımda başkasının yargısı, anlatımı verilen kişiye ait gibi veriyor. Dolaylı anlatımda ise başkasının yargısı müellif tarafından veriliyor.

Modern türkcede ifade olunan "dolaylı anlatım" terimi, Azerbaycan türkcemizde "vasiteli nıtk" olarak kabul edilmektedir. (alm. Inderekte rede; fr. Discours indirect; ing. İndirect speech). Bir sözün olduğu gibi kelimesi kelimesine değil de konuşan ve ya yazan tarafından kip ve çahıs değişikliğine uğratılarak dolaylı şekilde ve bir rapor tekniği ile aktarılması. Bu davete katılamıyorum, dedi, sözünün bu akşamkı davete katılmayacağını bildirdi, şekline sokulması; gelecek yıl kongre yapılıp yapılmayacağını sordu. Bizi, vereceğimiz kararlarda çok etraflı düşünmeniz gerektiğini hatırlattı vb.bk. (1,71).

"Özge (yad) anlatım", "dolaysız anlatım" "dolaylı anlatım" terimlerinin dilçilik araştırmalarında ön plana çıkmasının esas sabepleri gibi mürekkep cümlenin oğrenilmesi, durğu işaretlerinin tatkiki ve dakikliği özel kayt olunuyor. Araştırmacılar bu konuyu araştırırken tekrar tekrar özge (yad) anlatıma münasibet bildirmişler. Müellif ve özge (yad) anlatımın yer aldığı cümlelerin tatkiki sürecinde anlatım biçimlerinin cümle bakımından değerlendirilmesi dikkatı çekiyor.

Türkolojide özge (yad) anlatımın verilmesi problemi çeşitli yönlerde öğrenilmiştir. İlk defa M.İ.İvanovun 1842 yılında basılmış "Tatar grameri" yazısında özge(yad) anlatım hakta konuşuılmuş, bu anlatım biçiminin verilmesi zamanı bağlayıcı ve durğu işaretlerinden istifade etme yollarından bahs edinmiştir. P.Melioranskinin 1894 yılında bastığı kazak-kirgiz dili kitabında dolaysız anlatım "hakiki sözler" terimi ile verilmiştir.

N.F.Katanovun, N.İ.Aşmarinin, S.Y.Malovun, N.K.Dmitriyevin, V.M.Nasilovun yazılarında türk dillerinde dolaysız anlatım konusu tam kapsamıylada olmasa da, bu konuya dokunularak anlatılmıştır.

Onlardan farklı olarak A.N.Kononov "Türk dilinin grameri" ve "Modern üzbek dilinin grameri" kitaplarında dolaysız anlatıma özel yer ayirmıştır. (2, 362-364; 3,421-423).

1954 yılında tatar ve karakalpak dillerinde özge(yad) anlatımın verilmesi hakta iki doktora tezi yazılmıştır. (4,5). Bu teziler, sözügeden problemin ayrı ayrı türk dilleri malzemelerinin araştırılmasının önceki yüzyılın ikinci yarısından başlamasını ve dolaysız anlatımla, dolaylı anlatımın artık türkolojide yer almasını tastık eden olgudur.

Mehmet Ergin özge(yad) anlatımın müellif anlatımıyla bağlılığından oluşan sintaktik yapılışını "iç içe birleşik cümle" gibi değerlendirse de, bu yapılışı "normal birleşik cümle" kabullenmemiştir. O, "iç içe birleşik cümle"yi birbirinin ardıyla gelen iki bağımsız cümleden farklı bir yapılış olduğu izahında bulunmuştur.

Diger türk dillerinde de, özge(yad) anlatım, dolaysız anlatım ve dolaylı anlatım konuları bazı yönleriyle araştırılmıştır.

Azerbaycan dil biliminde özge(yad) anlatımın verilmesiyle bağlı ilk bilgi Mirze Kazımbeyin gramerinde kayta alınmıştır. Rus dilinde yazılmış bu yazıda yazar dolaysız anlatım terimini "ilave/artırılmış" cümle terimi gibi değerlendirmiştir.

Azerbaycan dil biliminde dolaysız anlatım ve dolaylı anlatım konusu daha geniş şekilde akad. M.Ş.Şireliyev ve prof. M.Hüseynzadenin yazdıkları okul gramerinde izahını bulmuştur.

Z.Tağızade"Azerbaycan edebi dilinde vasiteli ve vasitesiz nıtk" isimli ayrıca ilmi makale yazmıştır. Bu eserde Z.Tağızade müellif anlatımı ile özge(yad) anlatım arasında kı bağlayıcısı işlendikte ve bu halda özge(yad) anlatım olduğu gibi, dolaysız şekilde verildikde bile, onu dolaylı anlatım kabul etmiş ve bu tür yapılışın tabeli (bağımlı) mürekkep cümle olduğu kanatına gelmiştir. Meraklı odurki o, müellif anlatımı ile özge(yad) anlatım arasındakı ki bağlayıcısı işlenmeyen sintaktik yapılışın"bağlayıcısız mürekkep cümleye" benzemesini itiraf itmiş, ama böyle yapılışların genellikle mürekkep cümle olmadığı kanaatına varmıştır. (6,144;147).

A.Ahundov dolaysız anlatım hakta kaytlarında gösteriyor ki bu cok vacip sintaktik konu hakta dil bilimi edebiyatında malzeme bulmak cok çetindir.Tek bilgi odurki dolaysız anlatım dolaylı anlatıma çevrilirken iki nokta ve tırnaklar atılır, onların yerine virgül ve ya ki bağlayıcısı yazılıyor. Konuşan şahısın dolaysız anlatımına müdahale ederek onu dolaylı anlatıma çevrilmesinin bir çok makamları dikkata alınmıştır. Dolaysız anlatım tümleç yardımcı cümleye değişmesinin esas özellikleri hakta malumat vermiştir. (7, 89-92).

A.Von Gabain eski türkcede olan dolaysız anlatım ve dolaylı anlatımdan bahs ederek gösteriyor ki eski türkcede, bu iki biçim mevcut olmuştur. Araştırmacı yazıyor: "Dolaysız anlatım alışılmış bir cümledir. Ekseriya bir inça ançulayu tip tidi yahut... aytdı "böyle dedi" yahut, "sordu" ile başlatılır. Ekseriya, sonuna bir tidi "dedi, söyledi", "ötünti" (diye) rica etti" alan bir tip (ekseriya keme-n "diyerek" zarf fiiliyle sona eren moğolcadakı dolaysız anlatım gibi) vd. ile biter. Hitap edilen şahsa, san, nazik bir ifade ile ise, siz denir. Teklik şahıs seçilirse, çok resmi olur: uluğ ilig baga! Biş yüz siğunlarka işig öz buşi birzün!-"ey ulu hükümdar, beş yüz sığın hayatını sadaka olarak versin!" (8, 126).

Dolaysız anlatım "konuşan taraftan başka subyektin dediyi, önce tam bağımsız, yapılışca haman konudan dışarıda olan bir ifadfe gibi düşünülür" ve canlı konuşma dilinde, şifahi ve yazılı edebiyyatda geniş yayılmış anlatım biçimi olarak bağımsız sintaktik vahit gibi kendini gösteriyor.

Türk dillerine ait eski yazıtlarda dolaysız anlatım ve dolaylı anlatım konusu dikkat çekmiştir. A.Aydınkızının Azerbaycan dilinde dolaysız anlatım ve dolaylı anlatımın gelişme tarihine ait araştırmalarından malum oluyor ki özge(yad) anlatımın bu iki biçiminden birincisinin tarihi daha eskidir. O, yazıyor: "Türk dillerinde, o cümleden Azerbaycan dilinde özge(yad) anlatımın dolaysız şekilde ifade edilmesinin tarihi çok kadimdir. Tatkikatlar gösterir ki, ilk dövrlerde özge(yad) anlatımın dolaysız şekilde ifadesi geniş yayılmıştır. Çünki bu türlü ifade usulu çok besit ve kolaydır. Türkoloji uzmanları eski türk yazıtlarında özge(yad) anlatımın esasen dolaysız anlatımdan kaynaklanarak yapılandığını tastık ediyor"(9,14). Gerçekten de,yazıtlar dolaysız anlatım yapılışları ile zengindir.

Kırkız tapa er ıdamış: siz taşıkın, çikin taçığırın, -timiş. (Moyun Çor); illik bodun ertim, ilimamtı kannı?Kimke ilik kazğanurmen?-tir imiş-Elli halk idim, elim indii hanı? Kime el kazanıram-deyir imiş (Kül Tikin); dedenin ayağına düşdi: -allah eşkine, beni kurtar!- dedi(KDK 57); atından endi, oğlanları ile kuca-kuca görüşdi:- hoşmısız, esenmisiz, oğullar?-dedi (KDK 115).

Orta yüzyılda yazıya alınmış Azerbaycan halk destanlarını araştıran S.Mehtiyev dolaysız anlatımı şifahi edebi dil faktörü gibi değerlendirerek yazıyor: "...dolaysız anlatım esasen şifahi edebi dil faktörü gibi caneli halk dilinin özgü sintaktik niteliklerinden sayılıyor. Bilginlerin fikrince eski türk dillerinde, aynı zamanda Azerbaycan dilinde tarihen, yani dillerin şifahi aşamalarında, dolaysız anlatım daha faal olmuştur. Bu gün serbest anlatım akını yaşatan dialekt ve şivelerde dolaysız anlatımın daha özgü olması söylenilir."(10, 115).

Orhun-Yenisey yazıtlarında dolaysız anlatıma rast gelme nedenlerinden bahs ederken V.M.Nasilov yazıyor: "Aydındır ki, yazıtların dilinde istifade olunan dolaysız anlatım "belirli maksata,eğilime ve ya her hankı bir şey hakta olan bilgiye yönelmiş emrlerin, başarıların, arzuların ve nasihatların manalarını vermeyin üslubudur"(11,75). Araştırmacının fikirlerindeki hakikat yazıtlarda bulunmuş dolaysız anlatımın örnekleri ile tastıkını buluyor.

Örneğin,

Tiliğ gelürtiÖ sabi antağ: yarıs yazıda on tümen sü tirilti, -tir."-"Dil getirdi, haberi bu cür: Yarış yazıda yüz minlik koşun toplaşdı, -deyir"(Tonyukuk yazıtı); Üç görük kisi kelti, sabi bir: Kağanı su tasıkdı, on ok süsi kalısız tasıkdı,- tir"-"Üş casus geldi, sözü bu (cür): Hakanı koşun çıkardı, on ok koşunu, son neferinedek (kalıksız) serhedi keçdi, - deyir"(Tonyukuk yazıtı).

Ister eski yazıtlarda, isterse de, modern türk dillerinde mevcut olan dolaysız anlatım yapılımlarının çözümlenmesinden malum oluyor ki bu anlatım biçimleri belirli konuşma fiillerinin desteyiyle metin ve cümlelere dahil oluyor. Eski devr için özgü bulunan konuşma fiilleri sırasına- de-, ayıt-, tir- gibi fiiller dahildir ve onlar daha verimlidirler.

"Dahiletme vasitaları" terimi bir kadar geniş anlamda kullanılan ve daha fazla terimi içine alan terimdir. Müellif (yazar) anlatımı özge (yad) anlatımın verilmesine aydınlık getiren vasitadır. Anlatım fiillerinin kendisi de müellife ait anlatımın bir parçası oluyor. Yani onlar daha fazla dolaysız anlatım yapılışının birinci parçasının unsuru gibi gösteri yapıyor. Aslında dolaysız anlatım yapılışının iki parçası vardır.

müellif(yazar) anlatımı;

özge (yad) anlatım.

Bu iki bölüm bir biriyle semantik bünye ile bağlantı kuruyor. Semantik alaka iki esas parçayı bir birine bağlayan mana yaklaşımıdır. Böyle olunca dolaysız anlatım

yapılışının iki parçasını, iki esas unsurunu bir biriyle bağlayan vasıta vardır. Araştırmalardan malum oluyor ki izahında bulunduğumuz beş vasıta dolaysız anlatımın yapılanmasının unsurlarını bir biriyle leksik-semantik, dil bilgisi ve diger düzeye bağlayan vasıtalardır.

Anlatım fiillerinden bazıları dolaysız anlatımın yapılanmasında müellif sözleriyle özge(yad) anlatımı bağlamak vasıtası gibi verimliliyi, işlevliyi ile farklanıyor. "Oğuz grupu türk dillerinde de(Azerb., türk, gagauz), diy, ayt (turkman), söyle (Azerb.), sözle (turkman), söyle (türk), sole (gagauz), geplemek (turkman), danış (Azerb., türk gagauz), cavab ver (Azerb.), civap et (gagauz) ve b.. anlatım fiilleri müellif sözü ile dolaysız anlatımın alakasında öncül röl yapıyor. Lakin sözü giden anlatım fiilleri içerisinde "de" fiili işlenme vitesi bakımından daha verimli vasıta gibi bulunuyor"(12,186).

Gerçekten de "de" fiili Azerbaycan dilinde dolaysız ve dolaylı anlatım yaılanması için işlenen müellif sözlerinde verimliliyi ile farklanıyor.

Bedii edebiyatda de fiilinin dolaysız anlatım yapılanmasında mevcutluğuna ait kifayet kadar örnek bulmak mümkündür. Örneğin,

-It gelir, -dedi.- Bu guduz deymişe ziyanlık verdirmesen dincelmeyeceksen (Azerb.). Konşusu Mürşid yene hasarın üstünden beri boylanırdı, irişe-irişe, seyrek, sarı bığının eteyini dili ile yalaya-yalaya dedi: "Nooldu, müellim, deyesen, ahı, senin builki yumurtaların lah çıktı. Hi-hi-hi…" (Azerb.). Cavan oğlan elindeki kartları saya-saya:-Kartın biri çatışmır…dedi.-sen götürmemisen. Kız sidk ürekden:-Yok, -dedi-hamısı ordadır; Yaşlı kişi bir sikaret yandırıp:-Birinci defedir görürem ki, -dedi- cavan oğlan vagonda papiros çekmir (Elçin). Sonra kendini yuzukoyun yatağına atıp "İyi geceler"-dedi. Odasından kızı, "Anne, boza alsana" diye bağərəyordu.(Ayten Coşkunoğlu Bear) ve b.

Dolaylı anlatım tarihen dolaysız anlatımdan sonraya rastlanıyor. Bu anlatım şekli eski türk dilinde de, işlek olmuştur. Dolaylı anlatımda, sadece fiil yüklemi, dolaysız anlatım şekline girer; bu anlatım (hitap) şeklinde, özne (almana dil duyğusundan hareketle söylenmiştir) yükleme halinde olur: ol tinliğiğ "yoklunmaksız arür" tip bilgülük ol "bu canlı yok olmaz, bilinmek gerekir (bu canlıyi, "yok olmaz" diye bilmek gerekir)" inça sakınçın bolmazun(:) bolar mini bilmaz tip) "böyle düşüncen olmasın: Bunlar beni bilmez(tanımaz) deyip ("bunlar beni tanımaz" diye, böyle düşünme)"sizni "ölzün" tip "siz"olsün"diye" (8,126).

Bedii edebiyatda verilmiş dolaylı anlatım belirli bir parçasının tam şekilde onu söyleyen şahısa ait edilmesi tartışmalı konudur. Dolaylı ve dolaysız anlatımla bağlı şimdiya kadar çözülmemiş problemlerden de biri şudur ve bu konuda araştırmalar çok az olduğu için yok gibi gözüküyor. Bu nedenle de ilgimizi çeken bu konuyu daha geniş anlatmamıza ihtiyac duyulur.

Şol sebzeyi sordum bu gece leli-lebinden
Aydur ki, şeker nece ola halımegesden)G.Burhaneddin).

A.Aydınkızı yazıyor: "Destani-Ahmet Harami", G. Burhanedin, Nesimi, Kişveri, Amani, "Esrarname", Ş.İ.Hatayi, Fizuli, Mesihi, "Şehriyar", Şekihanlarının ihtisar üzre tarihi", gibi kaynaklardan söylemek olar ki hepside de-,ayıt-, söyle-, buyur-, sor- anlatım fiillerinden dolaysız anlatımın yeniden yapılanmasında geniş istifade edilmiştir. (9,23) Yazarın gözterilen kaynaklardan getirdiyi örneklerle onun vardığı kanaatının bazılarında dolaysız deyil, dolaylı anlatımdan istifade edilmesini söylemek mumkündür. Örneğin,

Bu dünle gönülü isdeyü vardum eşgine,

Dediler ki, zülfüme toplaşmış idi İr akşam (G. Burhaneddin).
Dediler ki, sana yardur, ey Kişveri, şuh ol,
Eyle değil ahı, ne acaip yaradubdur (Kişveri).

Özge (yad) anlatımın dolaylı şekilde yeniden yapılanması kanaatına gelmeyin bir nedeni örneklerde de-, ayit anlatım fiillerinden sonra "ki" bağlayıcısınınolmasıdır. Elbette, orfografik bakımdan "ki" bağlayıcısından sonra virgülün olması ve anlatımın bir parçasının tırnakla verilmesi, dolaysız anlatımın bülün düğunu gösteren bir işaret ola bilir. Örneğin,

"Cebrayıl ayıtdı ki, "Olsakini-sahili-deryayi-Hind olup, senin ferağınla giryadır ve işi hemişe ahu feğandır"(Fizuli).

Dolaylı anlatımlı cümlede iki çeşitli yargi bulunuyor. Şunlardan birincisi müellife, nakletene, ikincisi başkasına ait oliyor. Onların hepsinin ayrı ayrılıkta kendi haberi vardır. Dolaylı anlatımın genel belirtisi özge(yad) anlatımı dahil eden müellif yaklaşması ve canlandırılan özge(yad) anlatımın özgür ve bağımlı ilişkisi ile biliniyor.

Türk dillerinde dolaysız anlatım yapılımının çeşitli türleri kendini gösteriyor. Bu farklılık söz diziminin sintaktik yapılanmasında bulunan unsurların sıralanmasına baglıdır. Oğuz grupu türk dillerinde dolaysız anlatım yapılanmasının unsurların sıralanma özelliklerine göre belirleyen beş genel oğuz ve Azerbaycan diline ait iki önemli modelin çözümlenmesi gösteriyor ki haman söz dizimi sintaktik vahitlerinin sıralanmasında meraklı semantik bünye özelikleri mevcuttur: modellerin çoku genel türk nitelikli olup, modern türk dillerinde geniş işledilir.

Dolaysız anlatım yapılarında dolaysız anlatım ile müellif sözü arasında yaklaşıma, haman unsurların söz dizimindeki sintaktik sıralanmasına göre öğuz grupu türk dillerinde dolaysız anlatım yapılışının dört çeşiti önemli sayılıyor. Bu diller için yapılanmanın sıralanmasına göre dört çeşit değerli biliniyor. Modern oğuz grupu türk dillerinde genel oğuz düzeyli dolaysız anlatım yapılanmaları ile aynı, somut bir dil için özgü olan söz dizimi nitelikleri de mevcuttur. Böyle ki Azerbaycan dilinde, diger oğuz grupu türk dillerinde bulunmayan dolaysız anlatım yapılışları gelişmiş, edebi dil kuralı kazanmış ve bu gün dilimizin çeşitli usluplarında kendini göstermektedir. Anladığımız kadar, müellif somut bir dil için çeşitlerin sayının çok olması kanaatına geliyor, onların Azerbaycan dilinde mevcutluğunu ise edebi dilin funksional gelişmesinde görüyor ve fikre aydınlık getirmek için dolaysız anlatımın yalnız bir kaçını araştırıyor. Onun yazısında Azerbaycan dili için mümkün çeşitlerin sayının net olarak kaç olması hakta fikir söylenmiştir. Lakin yazarın yazılarından böyle sonuca varmak oluyor ki Azerbaycan dilinde böyle çeşitlerin sayı yediden fazladır(12).

Dolaysız anlatım yapısılışının bu çeşiti üçüncü çeşitten "deye", "deyip", "deyerek" fiili bağlamaların bulunmasıyla farklı duruma geliyor. A.Kuluyev oğuz grupu türk dillerinde bu çeşitte dolaysız anlatım yapılanmalarının fazla olduğunu söylüyor ve modelin "müellif sözü+ özge(yad) anlatım+ müellif sözü" modeline uyum sağladığını gösteriyor. Onun fikrine göre bu yapılanmada müellif sözünden oluşan cümlenin fiille ifade olunmuş haberi özge(yad) anlatımdan sonra, öznesi (mübtedası) ise özge(yad) anlatımdan sonra geliyor. Bu çeşitte bulunan dolaysız anlatım yapılışının önemli ünsürlerinden biri müellif sözünden ibaret olan cümlenin "de, soruş, ayt" veb. anlatım fiillleriyle sonuclanmasıdır(12. 176).

Türk dillerinde özge(yad) anlatımın verilmesi zamanı fiili bağlamalardan da istifade olunuyor. Bu özellik Azerbaycan ve diger türk dillerinde bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar bu çeşitte bulunan dolaysız anlatımı ayrıca cins gibi değerlendiriyorlar.

Mirzoppa lap yanıp töküldü:

-Sen ölesen, heyif atam evdedi, yoksa qoyardım lopuva senin1-deyerek çıkıp getdi (Elçin). Seadet de "haydı yürü, Kasımcan, atla sabaha! Bu gün birinci olalım. Haydı yürü!" diye seslenirdi(Çingiz Aytmatov). "Nereye gideceyiz ki?" diye sordu (Sebahat Emir).

Örneklerde müellif anlatımı "deyerek" ve "diye" fiili bağlamaları dahil olan dolaysız anlatım yapılanmasını içine alıyor.

Dolaysız anlatım yapılanmasının bu çeşitinde fili bağlamanın bulunması müellif anlatımındakı fealiyyeti, hareketi hakta sözü giden nesnenin sonrakı hareketıyle bağlı bilgi veriliyor.

Okumazdan evvel Ahmedi yanına çağırdı: "cahandar ağa kimdir?" deye amirane sesle soruşdu (İ.Şıhlı).

Böyle modelli dolaysız anlatım yapılanmasında da, müellif anlatımındakı hareket hakta bilgi verilen başkasının anlatımının hankı tarzda söylenmesi (hükmlü sesle) kayt yapılıyor.

Araştırmalardan böyle sonuca varıyoruz ki dolaysız anlatım yapılanmasında fiili bağlamanın bulunmasıyla anlatımın çeşitlenmesi doğruluk anlamına gelmiyor ve olumlu gözükmüyor. Elbette, fiili bağlamanın dolaysız anlatım yapılanmasında istifade edilmesi, bu yapılanmanın belirli çeşitini dilbilgisi ve uslubu niteliyi gibi araştırılmasına imkan sağlıyor. Fikrimizce, fiili bağlamanın istifade olunması coku zaman başkasının anlatımından sonrakı fealiyyeti ve bu anlatıma bağlı özellikleri açmak maksatı taşıyor.

Bu çeşitte olan dolaysiz anlatım yapılışlarının bazılarının "müellif sözü+dolaysız anlatım" modelinden oluşması ihtimalından söz etmeye imkan sağlıyor. Gözden geçirdiyimiz yapılanmalar da semantik söz dizimi bakımından da "müellif sözü+dolaysız anlatım" modeline uyum sağlıyor ve onları kolaylıkla haman modele çevirmek mümkündür. Böyle çevirme manaya zarar vermiyor. "Müellif sözü+dolaysız anlatım + müellif sözü+dolaysız anlatım" modeli dolaysız anlatım yapılanma çeşiti olarak Azerbaycan dilinde cok gelişmiştir. Bu türlü yapılanmada müellif sözünün öznesinin (muptedasının) özge(yad) anlatımın belirli kesiminden önce, haberinin ise zge(yad) anlatımın kendi parçası olarak ifade edilmesi gözüküyor. "Vezir:- Budur,- dedi, cibinden balaca bir şişe parçası çıkarıb padişaha uzatdı" (Anar).

Modern Azerbaycan dilinde . "müellif sözü+dolaysız anlatım + müellif sözü+dolaysız anlatım" modeli dolaysız anlatım yapılışının başka çeşitleri de vardır. Bu türlü yapılanmalarda bulunan müellif sözünün her ikisinin bağımsız anlatım fiili oluyor. Sözügiden modelle bağlı kifayet kadar örnek bulmak mümkündür.

Örneğin,

Elesger:.-onu evde gizledib, -dedi, -takçada, -takçanın gabağından asılmış perdeni çekib kopartdı. Men dilim topuk çala-çala: -Beşinjinin onunjusundanam, -dedim, -budur ağları getirmişem.

Dolaysız anlatımlı mürekkep cümle vahit, coku zamanlarda nakli ahengli mürekkep tabeli cümle (bağımlı mürekkep cümle) gibi kuruluyor. Dolaysız anlatımda özge(yad) anlatımın yalnız nakli deyil aynı zamanda arzu ve sual cümlesini vermek ihtiyacı gözüküyor. Bu dilde dolaylı anlatım budak(yardımcı) cümleli mürekkep tabeli cümlelerin farklı çeşitlerinin oluşmasına sabep oluyor.

Budak(yardımcı) cümle modeli dolaylı anlatım yapılanmaları, türk dillerinde geniş istifade ediliyor. Modern turkman dilinden başka, diger oğuz grupu türk dillerinde; Azerbaycan, türk ve gagauz dillerinde bu türlü yapılanmalar fazladır.

Dolaysız anlatımın bu çeşitinde de, müellif sözü tabeli mürekkep cümlenin baş (temel) cümlesi, dolaylı anlatımın ise budak(yardımcı) cümlesi funksionunda gözüküyor

KAYNAKÇA

Prof.Dr. Zeynep Korkmaz. Gramer terimleri sözlüğü –Genişlenmiş Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.”007. 296 sayfa.

Kononov A.N. Grammatika tureçkogo yazıka.-Moskva-Leningrat: AN SSSR, 1941

Kononov A.N. Grammatikasovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. İzd-vo AN SSSR,Ь-Д, 1960

Kurbatov H. Pryamaya, kosvennaya i nesobstvennaya pryamaya reç v sovremennom tatarskom literaturnom yazıke. Avtoref. kand. diss. Kazan. 1954

Hurmahanova A. Pryamaya, kosvennaya reç v sovremennom karakalpakskom yazıke.Avtoref. kand. diss.Moskva. 1954

Tağızade Z.H. Azerbaycan edebi dilinde vasiteli ve vasitesiz nitk. Baku, APİ-nin eserleri. IV c. 1969

Ahundov A. Vasiteli nitk hakkında kaytlar. Azerbaycan dili ve edebiyyat tedrisi. Baku, 1978, № 3, s. 87-92.

A.Von Gabain. Eski türkcenin grameri. Çevireni Mehmet Akalin. 4 Baskı. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.: 532, 2003

Aydınkızı A. Azerbaycan dilinde vasitesiz ve vasiteli nitkin formalaşması tarihi.-Baku, Çenlibel, 1998

Sevil Mehdiyeva. Orta esrlerde yazıya alınmış Azerbaycan destanlarında vasitesiz ve vasiteli nitk. AMEA “Haberler”i, Humanitar elmler seriyası. 2006, n2-4, s.115

Nasilov B.M. Yazık Orhono-Eniseyskiy pamyatnikov-Moskva:Bostoçnaya literatura AN SSSR, 1960

Kuluyev A. Vasiteli ve vasitesiz nitk/ Oğuz grupu türk dillerinin mükayiseli grammatikası. Sintaksis. Baku, 2002.-s.174-191